

VÉGH BALÁZS BÉLA

A HIRIPI CIGÁNY NÉPMESÉK MITIKUS MOTÍVUMAI

A mesékben előforduló egyéb csodálatos motívumok is életszerűek és elhíhetők; az alvilági temetőben gerendákra helyezik a koporsókat, a Huszonnéggy fejű Sárkány asztalhoz ülteti és megvendégeli a királyfit.

■ A huszadik század második felének népmegyűjtései arról győznek meg bennünket, hogy a cigány közösségekben tovább élnek az archaikus népmesei motívumok (lásd Erdész Sándor, Faragó József, Nagy Olga, Vekerdí József, Görög-Karády Veronika, Dobos Ilona, Bari Károly és mások gyűjtéseit). A mesemondók alkotó módon formálják a mesehősök jellemét, és használják a mesei motívumokat, helyszíneket, epizódokat. A szabadon kezelt mesekincsből egyéni mesekombinációk születnek; mesemondáskor a két leggyakoribb eljárás, a motívumok átvétele és átalakítása újítja meg a meséket. Ezzel a megállapítással összegzi Görög-Karády Veronika a tyukodi cigány mesemondó, Erdős Lajos meséinek műfaji jellegzetességeit. A feltételezett mesemondói szabadság mégsem tekinthető határtalannak, ugyanis a befogadó közösség elvárásai korlátot szabhatnak: „A mesemondónak a közösségben felhalmozott tudásanyagból, a kialakult szokásokból, hiedelmekből, a viselkedést szabályozó elvárásokból és a tradíció által szentesített nyelvi eszközökből kell építkeznie.” Ezek a befolyásoló tényezők eredményezik az ún. „etnospecifikus meseelemeket” (Röhrich Lutz). Segítségükkel azonosíthatjuk a mesének valamely közösséghez, etnikumhoz való tartozását, miközben az egyes mesemondók egyéni motívumaira is ráismerhetünk. Az európai mesékben ezek a motívumok áttételes formában, esztétikai szinten egyetemes szimbólumokként vannak jelen. Bennük már

nehéz felismerni az egykori eleven hiedelmet, mesei fikcióként tartja őket számon a befogadói tudat. A sárkányok, az ördögök, a boszorkányok és a tündérek beilleszkedtek a mesék jelképrendszerébe, és valamilyen esztétikai vagy erkölcsi minőséget képviselnek. Korábban hasonló következtetést fogalmazott meg Nagy Olga az erdélyi cigány népmesék kutatójaként, visszautalva az archaikus gondolkodás legősibb formájára, a mágiára: „Az archaikus cigány mesék segítenek a mesék *mögöttes hátterét* is felderíteni, felderíthető az út, melyet a mesei szimbólum a maga mágikus eredetétől megtett.”² A cigány mesekincs ősbib mágikus rétegeiről tett megállapítását Giambattista Vico mesepoétikai észrevételeivel erősíti, aki a mágiát önmagában is költői természetűnek tekinti, olyan sajátos „világtapasztalás” termékének, melyben az intuíció, az asszociáció és a fantázia játssza a főszerepet.

A hiripi mesemondó Boros Olga cigány népmeséiben megtalálhatjuk a legkülönbözőbb fajtájú, természetű és funkciójú mitikus motívumokat, helyszíneket, lényeket, eszközöket és eseményeket. Ezek részben a képzelet szüleményei, részben az őstudás tartozékai. Eredetüktől függetlenül a mesemondó mindegyiket a magáénak tekinti, és következetesen hisz a létezésükben: „igaz vót, úgy mesélte az anyám, az apám, és ők nem hazudtak”. Meséinek archaikus motívumai részei egy eleven hiedelmi háttérnek; a cigány néphit mágikus-mitikus elemeinek ez az eleven jelenléte magyarázza meg számunkra Boros Olga archaizáló magatartását. Ennek a mesemondói habitusnak a felismerése nélkül „csupán” egyetemes esztétikai motívumoknak, esetleg szimbólumoknak tekinthetnők a hiripi népmesék mágikus-archaikus elemeit. „De a mesében feltétlenül helyük van, mert az ősi világlátás eme kései hajtásai már eredetüknél fogva (a világ megragadása főleg a képzelet segítségével) költői természetűek.”³ A mesék mitikus lényei úgy élnek, éreznek és vélekednek, mint a valóságos cigány emberek; a mesehőst segítő varázserejű banya a kert végében, a táltos képességű fiú a cigánysoron lakik. A mesékben előforduló egyéb csodálatos motívumok is életszerűek és elhithetőek; az alvilági temetőben gerendákra helyezik a koporsókat, a Huszonnégy fejű Sárkány asztalhoz ülteti és megvendégeli a királyfit stb. A cigány varázsmeséknek ezeket a műfaji sajátosságait így összegezi Nagy Olga a havasi mesemondó Jakab István kapcsán: „A mese [...] mágikus talajban gyökerezik, de ágaival a valóságba kapaszkodik, transzcendentális térfelettségét a legvaskosabb földiség ellensúlyozza, időfelettségével a létreálisabb időbeliség áll szemben.”⁴

A sajátos eszközökkel kidolgozott mitikus elemeket „invariáns motívumoknak” nevezi a meseesztétika. Bennük egyéni lelemény, sajátos költőiség nyilvánul meg. Ilyenek Boros Olga fejetlen emberei vagy a már említett táltos erejű cigányfiú *A fejetlen emberek* című mesében. A mellettük előforduló számos motívum viszont a kölcsönzés vagy a mesei reprodukció eredménye; a mesemondó a cigány vagy az egyetemes mesekincs elemeit használja fel. Ilyen motívumvariánsnak számít az égig érő körtefa, a hűtlen anya, az óriás, a varázslás a *Pernyeholló király fia* című mesében. Boros Olga tíz meséből álló repertoárját férjétől, Boros Gyulától, az egykori „mesés embertől” tanulta, ezeknek a meséknek az invariáns elemeit és a cigány népmesekincs motívumait éltette tovább, megteremtve sajátos hangulatú meseváltozatait, mitikus mesemotívumainak rendezett füzereit.⁵ Általuk egyszerre őrződött meg egy archaikus mesevilág, és kelt életre egy viszonylag gazdag népmesei motívumkincs, bebizonyítva, hogy ezek a motívumok képesek beilleszkedni a mindenkori cigány népmesékbe, miközben be-

járlják a motívumfejlődés külön útját is. Ezek az egykoron mágikus-mitikus eredetű, részben szimbólumokként számon tartott mesei elemek nem idéznek elő semmilyen döbbenetet, félelmet a hallgatóságban, idővel tiszta költészetté váltak, vagyis a mesék díszítőelemeivé. A mitikus terekben, helyszíneken történő szokatlan és meghökkentő események visszautalnak egy archaikus világrépre, és háttérükben ott van az eleven népi hiedelemvilág is. A köztük lévő szoros kapcsolat jelzés számunkra az ősi világlátás, az őskori kultúra elemeinek részvételéről, sokszor domináns voltáról a cigány népmesékben. Boros Olga meséiben a horizontális (az epizódok egymást követő füzére) és a vertikális szint (alvilág-föld-ég hármas dimenzió) egyaránt tartalmaz mágikus-mitikus elemeket. A *fejetlen emberek* című hiripi cigány népmese például nem a mesevilág költőiségét idézi, hanem a halálról, a túlvilágról közvetít képzeteket, azt sugallva, hogy a népmese nem mindig fikció, hanem hiedelemtörténet is.

Boros Olga mitikus helyszínei kétféle mesei térben helyezkednek el: a valóságosban vagy evilágiban és az irreálisban vagy túlvilágiban. Egymást kiegészítve jól megférnek a mesékben. A köztük való átjáráshoz valamilyen segítségre van szükség, ez a közvetítő vagy táltos személyeknek a feladata. A valóságos helyszínek is rejthetnek olyan titkokat, amelyekről csak a beavatottak (banya, fejetlen emberek, táltos cigányfiú) tudnak. A *Pernyeholló király fia* című mesében a mesehőst segítő banya a kert végében lakik. Ezzel a mesélő a magányos, idős cigányasszonyok titokzatos státusára utal, akik közösségükből kiszorítva, mégis elérhető távolságban élnek, mindenről tudnak, és szükség esetén segítenek. Tapasztalatuk és tudásuk, valamint táltos erejük titokzatossá teszik őket, viszont nélkülözhetetlenek a mesehősök és a cselekményalakulás számára. A *fejetlen emberek* című mesében az eltűnt férje keresésére induló királyné egy szokványos cigánysoron találkozik a táltos cigányfiúval, aki elvezeti az alvilágba, az élve eltemetett férjéhez. Ezen a rejtett mitikus erővel rendelkező helyszínen találja meg a mesehős azt a segítő személyt, akire szüksége van, aki előreviszi a mesei cselekményt. Mesei motívumként kezelendő mindkét mitikus helyszín (kertalja, cigánysor), a cigányok szubjektív élettereként kielégíti a mesehallgató közönség, a hiripi cigány közösség elvárásait. A *fejetlen emberek* című mesében további mitikus helyszíneknek számíthatnak még az erdő és a szőlős. Az erdő általában a népmesék mitikus-szimbolikus közege, melyben a mesei hős vadászat vagy bolyongás közben eltéved, és soha nem tapasztalt kalandokat él át, soha nem látott lényekkel találkozik. Innen kerül át az irreális, mitikus-mágikus mesei térbe. Boros Olga meséjében a vadászó király egy ismeretlen országba, annak is a szőlőskertjébe érkezik, mely csapdahelyzetet tartogat számára: egy-egy „csengő volt a szőlőtőkékre erősítve”. Miután leszakít egy gerezedet, megszólal a csengő, ekkor találkozik először a fejetlen emberekkel, a szőlőskert csőszeivel, akik a királyukhoz viszik. Így jut el sorsának döntő fordulatához: megismerkedik a király lányával, akit feleségül kell vennie, hogy a nép „fejjele szaporodjék”.

Az archaikus néphagyományban a világ háromosztatú: alsó, középső és felső. Az ember reális élettere a középső szinten van, a túlvilág helyszínei fiktív térben vannak, az alsó és a felső szinten. Boros Olga meséiben a felső világ a mitikus mesei állatok, a sárkányok birodalma, az alsó világ pedig a halottaké és a démonoké. A sárkányok szintjére az égig érő kőrtéfán lehet feljutni a banya segítségével. A *Pernyeholló király fia* című meséből tudjuk meg, hogy ezt a mitikus helyszínt a tizenkét fejű és a huszonnégy fejű sárkány őrzi. A mese nem tartalmazza ennek a helyszíneknek a leírását, csak annyit tudat, hogy a sárkány itt őrzi

Körtefa János elrabolt feleségét és gyermekét. Boros Olga meséjében a temető a föld gyomrában van. Az alvilág jelenléte orpheuszi távlatokat kölcsönöz az eseményeknek; olyan átalakított és leegyszerűsített toposszal van dolgunk, melyből hiányoznak a metafizikai elemek, helyüket átveszi a pragmatizmus. A föld gyomra a pogány hiedelmek közege: itt történik meg a táltos cigányfiú csodálatos átváltozása: „Keresztüllökte magát a fején, és felnőtt ember lett belőle.” Metamorfózisa szimbolikus értékű; leveti az evilági keresztény törvényeket, és a föld alattiakat veszi fel, hogy érvényesülni tudjon a halottak birodalmában. Ennek a helyszíneknek már viszonylag bővebb leírásával találkozunk, megtudjuk, hogy hét napig lehet leérni a föld gyomrába, kilencszázkilencvenkilenc lépcsőfok vezet a mélybe, ahol a koporsók vasgerendákon sorakoznak. Alattuk víz folyik, ha élő ember esik bele, szörnyethal. Ebben a helyszínleírásban olyan motívumkontaminációra ismerhetünk, amely a mindennapi tapasztalat és a görög mitológia keveredéséből jön létre. A vasgerendákra helyezett koporsók látványa arra az elhantolási szokásra vezethető vissza, amikor a koporsók fölé gerendákat és deszkákat helyeznek, megvédve az elhunytat a rájuk nehezedő földtől. A cigányok hite szerint a halottak lelke legalább hat hétig még átmeneti állapotban van élet és halál között, nem lép át teljesen a halottak birodalmába. Kísértetként, mulókként bármikor visszatérhetnek. A koporsók alatt folydogáló víz pedig egyértelműen a görög mitológia alvilágbeli feledés folyóját, a Sztüxöt idézi. A hagyomány szerint ezen keresztül szállítják a lelkeket a túlvilágba, ahonnan már nincs visszatérés. További motívumbeli párhuzamot fedezhetünk fel a túlvilágjáró mitikus személyekben, illetve a halálosztó kígyódémon alakjában. A görög mitológiában a férfi Orpheusz megy le az alvilágba Eurüdikéért, hogy kimentse a halálból, a cigány népmesében az özvegy királyné megy le a föld gyomrába a táltos cigányfiú segítségével férjét megkeresni. A görög mitológiában egy kígyó marja halálra Eurüdikét, Boros Olga meséjében a kígyódémon (Kharón megfelelőjeként) szállítja a koporsókat a túlvilági folyó vizén: „Hatalmas skorpió hordta a hóttokat, nagy szeme úgy világított, hogy teljes világosság lett a föld mélyén.” Más népek meséiben is szerepel mitikus helyszíneként az alvilág, ahová próbái teljesítése során el kell jutnia a mesehősnek. Ez jellegében és a lejutás módjában meséinként eltérést mutat. Például a *Fehérlófia* című magyar népmesében egy lyukon keresztül, kosárban engedik le a mesehóst, hogy megkeresse elrabolt kedvesét. A Grimm-testvérek *Holle anyó* című meséjében egy ásott kúton keresztül jut le a szorgos és a lusta lány Holle anyó birodalmába. Boros Olga meséjében a férjét kereső királyné és az őt vezető táltos fiú lépcsőkön jut le a föld gyomrába. Abban is eltérnek egymástól a mesék, hová jutnak a vállalkozó mesehősök alvilági útjukon: tündérországba, a sárkányok vagy a halottak birodalmába.

Boros Olga meséiben a mitikus helyszínekhez mitikus mesei alakok, lények köthetők: banya, óriások, sárkányok, táltos cigányfiú, fejetlen emberek, hűtlen anya, kígyódémon. Ezek közül egyesek (banya, cigányfiú) segítik, mások (óriások, sárkányok, fejetlen emberek, hűtlen anya, kígyódémon) akadályozzák a mesehóst a boldogulásában. A banyának a *Pernyeholló király fia* című mesében oldó és kötő hatalma van, egyaránt engedelmeskedik Körtefa Jánosnak és a hűtlen anyának, de mindig a főhős megmentésén munkálkodik. Segíti a királyi párt a gyermekáldásban, azt kéri cserében, hogy kertjük végében élhessen élete végéig. A királyi ház közelében és szolgálatában tevékenykedik. Öltözetet és kardot varázsol a királynak, megmutatva mágikus erejét: „kihúzott három szál hajat és

elkezdte fonni, hát lett belőle gyönyörű ruha, majd csettintett egyet, s ott termett egy kard is”. Miközben átadta, ezt mondta a ruháról: „ebben van a te erőd”, és a kardról: „minden harcban segít”. Mielőtt a király elrabolt felesége és gyermeke keresésére indult volna, a banya egy csodálatos képességű körtefát varázsolt a palota elé; amikor a mesehős elindul „világot próbálni”, lehullnak a levelei, és kivirágzik, amikor szerencsésen hazatér. Ennek a körtefának a segítségével jut fel a hős király a tetejében lakozó anyafarkashoz, illetve a sárkányok birodalmába. A banya mágikus erejével újra életre kelti Körtefa Jánost, miután a gonosz óriás „úgy összevágta, mint a káposztába való húst”. A mesemondót idézve: „a húst egy nagy dagasztótekenőbe rakta, kiáztatta, kimosta a vértől, és ráfűjt”. Az alakváltozás nyomán „Körtefa János hétszer szebb lett”. A feldarabolt mesehős feltámasztásának elsősorban cselekmény-előrevivő szerepe van: „A többszörösen összevágott hős sohasem válik tragikus hőssé, hiszen tudjuk: a mesében a halálra is van ír. A hős, ha feltámasztják, hétszerte (százszorta) szebb lesz, mint annak előtte.”⁶ A banya segít a varázserejű ruha és kard visszaszerzésében is, szintén mágikus úton: „csinálok belőled egy madarat, felrepülsz a körtefa tetejére és az anyád legkedvesebb nótáját fogod fütyülni.” Az anya ennek nem tud ellenállni, megkéri az óriást, hozza le neki a madarat a körtefáról, amikor az leveti a ruháját, és leteszi a kardját, Körtefa János lecsap rájuk, legyőzi az óriást, majd „mizlikbe vágta, mint a káposztába a húst”. A főhős kérésére a banya segít kiszabadítani a királynét és gyermekét a Huszonnégyfejű Sárkány fogságából. Újra felhasználja mágikus képességeit: „keresztüllökte magát a fején, lett belőle egy szép királyfiú”. Így jut be a sárkány palotájába, akinek „álomporos italt” ad, ezt követően jelenik meg Körtefa János, és „dekákra” vágja a sárkány testét. A rivális mesehősök (Körtefa János, óriások és sárkányok) mindannyian a banya mágikus befolyása alatt állnak. Körtefa János általa győzi le az óriásokat és a sárkányokat. A varázserejű banya az öreg királynét is szolgálja képességeivel, parancsára a palotát megtámadó tizenkét óriást kőszoborrá változtatja, egy-egy hordóba fenekelteti, és egy szobába zárja. Majd ugyancsak az ő kérésére közülük tizenegyet hollóvá változtat, csupán egyet hagy életben.

Az óriásokról, a varázsmesék közismert szereplőiről megtudjuk már a mese elején, hogy ok nélkül megtámadják Körtefa János palotáját, elrabolják feleségét és egyetlen gyermekét. Ez okoz bonyodalmat, és teremt megoldandó problémahelyzetet. Az életben hagyott óriás a hűtlen anyakirálynéval szövetkezve Körtefa János elveszejtésén mesterkedik: fokozatosan nehezítik a próbákat, a farkaskölyök májának, majd a Tizenkétfejű Sárkány gyűrűjének, végül a körtefa tetején termő gyümölcsnek a megszerzésével. Az óriások és a sárkányok általában a gonoszt megszemélyesítő szimbólumok a mesékben. Boros Olga ezeket a motívumokat szabadon használja fel meséiben, bebizonyítva, hogy a mesék tág interakciós közegeiben nemcsak az emberek, de az állatok, a túlvilági és másvilági lények is részesei a mesevilág kapcsolathálóinak.

A hűtlen anya a mesék mostohájaként viselkedik, betegnek tettei magát, úgy akarja elpusztítani fiát, hogy az óriás sugallatára teljesíthetetlen kívánságokkal áll elő, amik Körtefa Jánosra várnak. Ez közismert motívuma a cigány népmeséknek. Boros Olga meséjében az édesanya azért akarja elveszejteni a fiát, hogy ne álljon útjába új szerelmi kapcsolatának az óriással. A mesei igazságszolgáltatás szerint ilyenkor nem maradhat el a bűnhődés sem, az anya kedvesének, az óriásnak a sorsára jut, az igazságosztó hős maga Körtefa János: „Na, anyám, ha neked kedvesebb vót egy idegen, mint én, akkor ebbe a hordóba befenekeltetlek,

s míg ezt tele nem sírod, hogy megfúljal, addig nem halsz meg.” Ez a meseepizód Csenki Sándor *A háromvadas királyfi* című meséjével rokonítható, megtaláljuk benne a hiripi cigány mese motívumvariánsait. Itt a hűtlen anya egy rablóvezérrel szűri össze a levét, és fondorlatos módon el akarja pusztítani az útjában álló fiát. A mese aprólékosan mutatja be az asszony gonoszságát és ravaszságát: betegséget színlel, és különféle teljesíthetetlen kívánságai vannak. A fiú vakon bízik az anyjában, és teljesíti a kéréseit, amikor minden kiderül, nem kíméli a testi épségét, kegyetlenül megbünteti.

A fejetlen emberek című hiripi mesében invariáns motívumnak számítanak a mitikus mesei térben megjelenő fejetlen emberek. A mesehős, az erdőben vadászó király először egy szőlőskertben csőszökként találkozik velük. Szokatlan látványuk mehökkentő a mesehallgató számára is. A mesélő Boros Olga hatásfokozó leírást ad róluk: „Ugyanis az öröknek nem volt fejük, szemük, orruk, szájuk, a mejjükön vót mindenük, nagyon furcsák vótak.” Hamarosan kiderül, hogy a titokzatos ország királyának és palotája népének sincs feje. Fogva tartják és ismertetik vele a neki szánt sorsot: „Te most el kell vegyed feleségül a lányom, azért, hogy szaporodjon a népem fejjel! De hallgass ide, itt az a törvény, ha meghalsz, a feleséged veled temetik el, de élve. Ha feleséged hal meg előbb, akkor téged temetnek vele. De ha erre nem vagy hajlandó, a fejedet veszem!” A fejetlen király szavaiból megtudjuk, hogy ő maga és a népe olyan fiziológiai abnormalitástól szenved, melyet helyre kell állítani; a fejtelenséget fejjel lehet gyógyítani, erre alkalmas az eltévedt jövevény, a teljes fizikumú ember. A keresztény világból jövő ember számára kiderül, hogy pogány környezetbe került, ahol pogány temetkezési szokások vannak érvényben. Hamarosan beteljesedik a sorsa: látványától a fejetlen királylány megijed és szörnyethal. A halott feleség mellé eleven temetik el a férjet. Boros Olga ezzel az abszurd történetepizóddal dilemma-helyzet elé állítja hallgatóját: meséjében a megszokottól eltérően az abnormalitás győzedelmeskedik a normalitás fölött. Amint a továbbiakból kiderül, ez a győzelem csak pillanatnyi; segít a népmesei optimizmus és a hitvesi hűség, valamint a varázslat. Első felesége kitartó kereséssel megtalálja a cigánysoron azt a táltos cigányfiút, aki vissza tudja hozni férjét, a királyt a föld gyomrából.

A fejetlen emberek, illetve az élve eltemetés motívuma párhuzamok és analógiák keresésére ösztönzi az értelmezőt, az egyetemes mesekincsben és az archaikus pogány hagyományban látva lehetőségeket. A fej nélküli emberek a germán mitológiából származtathatók, ezt dolgozza fel G. A. Bürger Münchhausen-történeteiben. Nála a Holdon élnek a fejetlen emberek, és hónuk alatt hordják a fejüket: „Fejüket a jobb hónok alatt viselik, s ha elutaznak vagy heves mozgással járó munkát végeznek, rendszeresen otthon hagyják, ugyanis bármilyen távol vannak tőle, akkor is kikérdezik a tanácsát.” Pogány kori motívum, hogy valamely házastárs halálakor vele temetik élete párját is, élve vagy halva. Ismerünk a kereszténység előtti pogány korból hasonló temetkezési szokást, de mielőtt vezérükkel, fejedelmükkel eltemették volna a feleségüket vagy szolgálikat, megölték őket. A mesemondó is érzékeli a pogány temetkezés embertelen voltát, ezért iktat be enyhítő motívumokat a cigány temetkezési szokásokból: mikor az élő férjet betették a koporsóba, „vele tettek két karéj kenyeret, egy findza vizet és egy gyufát”. Hagyomány szerint temetéskor a cigányok a sírba, a kriptába (koporsóba) ételt, italt, dohányárut, pénzt helyeznek, biztosítva, hogy a halottnak mindene meglegyen a túlvilágon, és ne legyen oka visszajönni és kísérteni. Boros Olga meséjében a túlvilági útravalók egyben a király túlélését biztosító kel-

lékek is. A pogány temetkezési kultusz kegyetlenségét és anakronizmusát ellensúlyozza a meseárlat is: „Jaj, Istenem, köszönöm neked! – így hálálkodott a királyné. Mert aki Istenben hisz, az mindig jól jár – én csak ezt tudom mondani.” A keresztény hitnek ez a közvetlen megvallása nem egyedüli a cigány népmese-hagyományban, nagyban összefügg a haláltól, az elmúlástól való félelemmel, és a keresztény egyház által hirdetett halál utáni élet, illetve feltámadás reményével. Ez egyfajta alternatívát is nyújt az ismeretlen és félelmetes túlvilági léttel szemben. A mesemondóknak ez a bizonyságkereső gesztusa, létértelmezésre törekvése igazolja a keresztény mitológia motívumainak a jelenlétét a cigány népmesékben.

■ JEGYZETEK

1. Görög-Karády Veronika: *Erdős Lajos mesei világa és meséi*. L'Harmattan – Nyitott Könyv, Bp., 2009. 18.
2. Nagy Olga: *Cigány mesék vizsgálatának néhány tanulsága*. In: Barna Gábor – Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18–19. században*. (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 1.) Magyar Néprajzi Társaság – Mikszáth Kiadó, Bp.–Salgótarján, 1993. 118.
3. Nagy Olga: *A havasok mesemondója*. Jakab István meséi. Gyűjtötte és közlése Nagy Olga és Vő Gabriella. Akadémiai Kiadó, Bp., 2002. 40. (A továbbiakban Nagy 2002.)
4. Nagy 2002. 34.
5. Vő. Végh Balázs Béla: *Mezőfényi gyermeknindókák – Hiripi cigány népmesék*. Didakt Kft., Debrecen – Hajdúbozsörmény, 2010. 183–211.
6. Nagy 2002. 40.
7. Gottfried August Bürger: *Münchhausen báró csodálatos utazásai szárazon és vízen, haditettei és vidám kalandjai, ahogyan kancsó mellett, barátai körében maga mesélte el*. Ford. Homoródi József. Helikon Kiadó, Bp., 1983. 128.

